

TÜRKİYE EKONOMİ KURUMU

TARTIŞMA METNİ 2012/56

[http ://www.tek.org.tr](http://www.tek.org.tr)

BÖLGESEL FARKLILAŞMANIN NEDENLERİ VE TÜRKİYE BAĞLAMINDA BÖLGESEL GELİŞME STRATEJİLERİ

Servet Mutlu

Bu çalışma "BÖLGESEL GELİŞME STRATEJİLERİ VE AKDENİZ EKONOMİSİ", başlığı ile Prof. Dr. Haluk Erolat editörlüğünde hazırlanan ve 2005 yılında TEK yayını olarak basılan kitapta yer almaktadır.

Ağustos, 2012

Bölgesel Farklılaşmanın Nedenleri ve Türkiye Bağlamında Bölgesel Gelişme Stratejileri

Servet Mutlu*

1. Giriş

Bir bölge için bir gelişme stratejisi belirlenirken, o bölgenin sosyo-ekonomik koşullarının, evriminin, doğal ve beşeri kaynaklarının, ana ticaret eksenleri ve ithal ve ihrac kapıları itibarıyla konumunun, ülkede ve dünyada olabilecek muhtemel gelişmeler bağlamında olası durumunun ve zayıf ve güçlü yönlerinin iyi bilinmesi gerekir. Öte yandan her strateji bir teoriye dayanmak durumundadır. Bu teori bölge sosyo-ekonomisinin evrimini ve mevcut durumunu, kısmen de olsa, açıklayabilmeli ve ileriye dönük politikalara ışık tutabilmelidir. Teori, amaç-araç eşleşmesinde kritiktir. Stratejiyi yönlendiren teoridir. Açık ya da örtülü bir teori yoksa, bir strateji ortaya konulamaz, konulsa da anlamlı olmaz.

Her bölge ekonomisi, kaynakları, evrimi, ve potansiyelleri açısından diğer bölge ekonomilerinden az ya da çok farklıdır ve bir makale kapsamında, bir bölge ekonomisini ele almak ve o ekonomi için, anlamlı bir strateji geliştirmek olanaksızdır. Ancak, ana hatları itibarıyla, birbirine benzeyen bölgeler ve bu bölge ekonomilerinin evrimlerini ve bugünkü durumlarını belirleyen ortak faktörler, ortak öğeler, vardır. Diğer bir deyişle, birbirine benzer bölge ekonomilerini ve bölgesel farklılıkları aynı teoriyle açıklamak ve buradan giderek, benzer bölgeler için ana hatları itibarıyla gelişme stratejileri saptamak mümkündür.

Bu makalede, önce Türkiye'deki gelişmişlik düzeyleri ve sorunları itibarıyla birbirine benzer bölge ekonomileri kısaca belirlenecek, daha sonra bölgelerarası gelişmişlik farklarını yaratan faktörler üzerinde durulacak, böl-

---

* Prof. Dr., Başkent Üniversitesi, İktisat Bölümü.

gesel gelişme ve bölgelerarası farklılaşma süreçleri teorik yaklaşımlar bağlamında irdelenecek, en sonunda da sorunları ve gelişmişlik düzeyleri birbirinden farklı iki bölge grubu için ana hatları itibariyle stratejiler belirlenmeye çalışılacaktır.

2. Türkiye’de Bölgeler ve Sorunları

Türkiye’de gelişmişlik düzeyleri ve sorunlarının benzerlikleri açısından iki temel bölge tipi ya da grubu vardır. Bunlar:

- i) Görece gelişmiş bölgeler: Bu bölgelerde tarım dışı faaliyetler yoğunlaşmıştır ve nüfus yoğunluğu yüksektir. Buralardaki sorunlar mekansal yığılmadan doğan, kent-içi ulaşım, kamu düzeni, hava ve su kirlenmesi, doğal çevrenin tahribi gibi sorunlardır.
- ii) Görece geri bölgeler: Bu bölgeler sanayileşememiş, hizmetleri geri, ekonomileri düşük verimlilikteki tarım ve hayvancılığa dayalı bölgeler olup, temel sorunları, düşük eğitim düzeyi, düşük verimlilik, yaygın işsizlik ve seçici göçtür.

Ülkedeki diğer bölgeler bu iki bölge grubu arasında bir yeredirler. Kimileri ekonomilerinin özellikleri ve sorunları itibariyle görece gelişmiş bölgelere, kimileri de az gelişmiş bölgelere daha yakındır.

Türkiye’deki bölgesel gelişmişlik farklılıkları sorunu, birçok ülkede olduğu gibi temelde bir mekanda yığılma, buna bağlı olarak ta bir ikili ekonomi sorunudur. Mekanda faaliyetler neden yığılır? Bu soruya verilecek yanıt, sorunun çözülebilirlik derecesini anlamada kilit olduğu gibi, sorunun kısmen de olsa çözümünde izlenebilecek yol ya da stratejilerin anahtarını da içinde taşımaktadır.

3. Mekânda Faaliyetlerin Konumunu Belirleyen Etmenler

Mekânda faaliyetlerin konumunu ya da dağılımını belirleyen iki temel faktör, iki temel güç, grubundan söz edilebilir (Krugman, 1999: 143-144; Krugman 1996: 7-8). Bunlar:

- i) yığılgan (merkezci) güçler ve ii) yayılgan (merkezkaç) güçler.

1) Yığılgan güçler:

Bunlara kısaca yığılma ekonomilerini yaratan güçler de diyebiliriz. Bunlar:

i) Pazar ölçeğine bağlı dışsal ekonomiler

- Pazara erişim (geri bağlantılar)
- Ürünlere erişim (ileri bağlantılar)
- Yoğun emek piyasaları

ii) Saf (pure) dışsal ekonomiler

- Bilgi yayılması (knowledge spillovers)

iii) Belli yerlerin doğal avantajları

- Limanlar, nehirler ve benzeri
- Merkezi konumlar

2) Yayılğan güçler

i) Hareketsiz (immobile) faktörler

- Arazi, su ve mineral kaynaklar

ii) Piyasaca aktarılan (market-mediated) güçler

- Kentsel arazi rantları
- İşe gidiş-geliş (commuting) maliyetleri

iii) Saf negatif dışsal ekonomiler (piyasa dışı güçler)

- Kalabalıklaşma (congestion)
- Kirlenme

Önce yığılğan güçler ele alınacak olursa, belli bir yerde büyük bir pazarın -nüfusun- ya da büyük bir pazara iyi erişim imkanlarının olması, üretimin orada konumlanması için bir tercih nedenidir. Üretim ölçek ekonomilerine tabi ise bu orada konum için özellikle güçlü bir nedendir. Büyük bir pazar hem geri hem ileri bağlantılar yaratır. Büyük bir pazara erişimi iyi olan bir yer hem ölçeğe artan getirili ürünler üretimi (geri bağlantı), hem de, üretimin daha ileri aşamasındaki üreticiler için maliyetleri düşürdüğünden, ara malların üretilmesi için (ileri bağlantı), iyi bir yerdir. Pazara iyi erişim sağlayan limanların yığılma noktaları olmaları tesadüfi değildir.

Büyük bir pazarın yarattığı endüstriyel yığılma çeşitgen ve yoğun bir emek piyasasını da birlikte getirir. Böyle bir ortamda üreticiler daha kolay, ihtiyaçlarına daha uygun ve daha kısa sürede emek, emekçiler daha kolay ve daha kısa sürede iş bulabilirler. Faaliyetlerin belli bir mekanda yoğunlaşması eko-

nomik aktörler arasında enformasyon ve bilgi akımını kolaylaştırır ve enformasyon yayılımı (spillover) şeklinde saf, katıksız, dışsal ekonomiler yaratır.

Bu saf dışsal ekonomiler yanında, yığılmaları nedenliyen başka dışsal ekonomiler de vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir (Alonso, 1975: 77-79).

Çokluk Ekonomileri (economies of multiples) (Robinson, 1958):

İşletmelerin, özellikle küçük ve orta boy işletmelerin, aynı mekanda yoğunlaşması, bunların tek başlarına kendi bünyelerinde barındıramayacakları üretici hizmetlerinin ve üretim birimlerinin doğmasına yol açar (Norton, 1992; Petrakos, 1992). Aynı üretici hizmetlerini kullanan işletmelerin maliyetleri düşer ve rekabet güçleri artar. Ayrıca, asgari ölçeği olan ve bu ölçeğin altında sağlanamayan havaalanı, liman, kent içi ulaşım ve benzeri altyapının kurulabilmesi, belli bir talep eşiğinin aşılmasına bağlıdır. Mekanda yığılma bu tür kamusal altyapının kurulmasını olanaklı hale getirir ve belli bir kapasite kullanım eşiğine kadar, birim maliyetlerin düşmesini sağlar.

İhtiyatların Yığılması (massing of reserves):

Bu bir aktüeryel ilkedir. İşletmelerin birbirine yakın olması, bunlara girdi ya da yedek parça temin eden firmaların ortaya çıkmasına neden olur. Bu tedarikçi firmaların ortaya çıkması işletmelerin kendi bünyelerinde girdi ya da yedek parça ihtiyatları bulundurmalarını ya gereksiz hale getirir ya da aynı risk düzeyinde daha az ihtiyat bulundurmalarına olanak sağlar. Yığılma-yerleşme-ölçeğinde, büyük sayıların mantığı gereği, toplam ihtiyat miktarı düşer. Bu da maliyetlere yansır. Aynı ilke işletmelerin emek ihtiyatları için de geçerlidir. Yığılmalardaki büyük emek piyasası, işletmelerin yığılma dışında konumlanmaları halinde bulundurmaları gereken ihtiyati emek miktarından daha düşük emek ihtiyatlarını gerektirir.

Hacimli İşlemler Ekonomileri (economies of bulk transactions):

Yığılmalarda oluşan yüksek hizmet talebi; terminal ve ulaşım hizmetleri gibi, kamusal ya da ticari hizmetlerin daha sık ve daha uygun koşullarda sağlanmasını ve bu hizmetlerde büyük hacimli işlemler nedeniyle ortalama sabit maliyetlerin düşmesini olanaklı hale getirir. Ayrıca, yüksek talep, bu hizmetlerde ölçek ekonomilerine yol açar. Bunlar da yine bu hizmetleri kullanan işletmelerin maliyetlerine yansır (Scitovsky, 1954) ve onların daha rekabetçi hareket edebilmelerini olanaklı kılar.

Yerleşme ölçeğindeki dışsal ekonomiler, birikimli bir yığılma sürecinin başlıca nedenleridir.

Yayılgan (merkezkaç) güçlere gelince arazi ve diğer doğal kaynaklar bunların en başta gelenleridir. Uluslararası bağlamda, küresel olarak nüfus dağı-

lımı da bir hareketsiz faktördür. Mekanda sabit (immobil) faktörlerin varlığı, hem talep hem de arz yönünden bazı faaliyetlerin mekanda yayılmış, serpişik, olmasını gerektirir; çünkü talep yönünden bu faktörler mekanda yayılmış bir pazar yaratır ve bu özellikle ölçeğe artan getiriye tabi olmayan üretimi kendine çeker. Arz yönünden ise bu hareketsiz, mekânda sabit varlıkları kullanan ya da işleyen bir üretim ancak bu faktörler neredeyse orada gerçekleşebilir.

Öte yandan üretimin belli bir yerde yoğunlaşması, yerel arazi rantlarını yukarı çeker ve bu rantları kaldıramayan faaliyetler oradan uzaklaşıp, rantların daha düşük, yığılmanın daha az, olduğu mekanlarda konumlanır. Ayrıca, yığılma içi ulaşım maliyetlerinin artması, emeğin rezervasyon fiyatını yukarı çeker ve yığılmaya karşı bir güç yaratır.

Yayılgan güçlerin üçüncüsü, büyük kentlerde yaşayan herkesin yakından bildiği yığılmanın yarattığı trafik, ulaşım, hava kirlenmesi gibi saf, katıksız, negatif dışsal ekonomilerdir.

Tarihsel olarak büyük kentlerin varlığı, çoğu zaman ve çoğu yerde, yığılgan faktörlerin yayılgan faktörlerden daha baskın olduğunu ortaya koymaktadır. Planlama ve bazı süreçlere kamu müdahalesi ihtiyacı da buradan kaynaklanmaktadır. Çünkü yığılgan faktörlerin ağır basması nihai tahlilde bölgelerarası gelir farklılıklarını doğurmaktadır.

Yığılmaları başlatan, tetikleyen, ulaşım maliyetlerindeki gelişmelerdir (Krugman, 1999: 149-150). Ulaşım maliyetleri yüksekse, konumları sabit faktörlerin işletilmesine, tarım ve madencilığe bağlı nüfusun yarattığı talep nedeniyle her türlü endüstriyel faaliyet de mekanda dağınıktır. Pazarlar yereldir. Ulaşım maliyetlerinin düşmeye başlaması daha büyük pazarlara erişimi ve ölçek ekonomilerinden yararlanmayı olanaklı kılarak mekanda yığılmayı tetikler ve birikimli bir süreç başlatır. Bu yığılmalarda pozitif dışsal ekonomilerin oluşması, rekabetin etkisi ve yeniliklerin ortaya çıkmasıyla verimlilik artar. Ücretler, mekanda sabit kaynakları işleyenlerin ücretlerine görece yükselir. Ücretlerin yükselmesi bu yığılmalara göçü başlatır ve yığılma birikimli olarak devam eder ve bölgelerarası gelir eşitsizlikleri artar. Bu yığılma sürecinin duraklaması ve akımların bir ölçüde tersine çevrilmesi, yığılmalardaki merkezkaç güçlerin ortaya çıkmasına, yani arazi rantlarının yükselen düzeyine, yığılma içi dışsal disekonomilerin kabul edilebilecek bazı sınırları aşmasına, ücretlerin görece düzeyine, dışsal disekonomilerin kamu müdahaleleriyle firmalar tarafından içselleştirilme derecesine ve ulaşım maliyetlerindeki gelişmelere bağlıdır. Ulaşım maliyetlerinin düşmesi belli bir noktadan sonra geniş piyasalara erişimi mevcut yığılmaların dışında da, özellikle emek maliyetlerinin düşük olduğu yerlerde de, mümkün hale getirerek, endüstriyel faaliyetlerin mekana yayılmasını olanaklı hale getirir. Ancak, yüz-yüze temas

gerektiren faaliyetlerde, özellikle yenilikçi faaliyetlerde, ulaşım maliyetleri ne kadar düşerse düşsün, diğer işlem maliyetleri nedeniyle, çalışanlar için yığılmaların merkezinde olmak yine de hayati derecede önemli olabilir (Rietveld ve Vickerman, 2004: 241-244).

Çoğu kümelerdeki yığılma genellikle iz-bağımlıdır (path-dependent) (David, 1999: 167; MalMBERG, 1996, 1997; Patchell, 1996). Herhangi bir endüstrideki bir firmanın şu ya da bu nedenle belli bir mekanda konumlanması ve orada başarılı olması, aynı ya da benzeri endüstrilerden başka firmaların da aynı yerde konumlanması için tetikleyici bir faktördür. Çünkü, o yerde ilk konumlanan firma ya da firmaların başarısı, daha sonra konumlanan firmaların karşılaştıkları risk ve belirsizlik düzeyini düşürür. Bu, aynı yerde konumlanan firmaların birbirlerine dışsal ekonomiler yaratmaları yanında, o yerde o endüstrilere özgü bir emek piyasasının gelişmesi ve firmaların girdi temini, ulaşım ve pazarlama kanallarının benzerliği nedeniyle.

Mekanda yığılma birikimli bir süreçtir (Myrdal, 1957) ve bir kez başladıktan sonra, firma ve bireylerin yığılmada işlem maliyetlerini minimize etmeleri ve pozitif dışsal ekonomilerden yararlanmalarına karşın, negatif dışsal ekonomileri üçüncü taraflara yükleyebilmeleri nedeniyle kontrol edilmesi, dizginlenmesi, oldukça güçtür.

Eğer yığılmalar, yarattıkları elverişli ortam nedeniyle buralarda emek verimliliğinin ve ücretlerin görece yükselmesine, dolayısıyla bölgesel eşitsizliklerin ortaya çıkmasına neden olmasaydı, bu gelir eşitsizliklerini gidermeye yönelik bir kamu politikasına gerek kalmazdı. Dünyadaki en gelişmiş ekonomilerde bile, ortalama olarak, endüstrideki emek verimliliğinin tarımdaki emek verimliliğine oranı, K oranı, 2-3 arasındadır. Türkiye’de ise bu fark bölgeye bağlı olarak 3’le 6 arasında oynamaktadır. Bu durumda geri kalmış bölgelerin gelişebilmeleri için hem daha fazla endüstriye, hem de tarımda verimliliğin artmasına ihtiyaç vardır. Kısaca bu bölgelerin daha hızlı büyümeleri gerekir.

4. Yığılmalar: İlave Nedenler ve Yığılmaların İç Dinamikleri

Yukarıda irdelenen ve fonksiyonel açıdan yığılma nedenleri olarak nitelenebilecek güçler yanında, bu yığılma güçlerini güçlendiren ve yığılmaların varoluş, süreklilik ve büyüme nedenleri arasında bulunan ilave etmenler ve yığılmalara özgü iç dinamikler bulunmaktadır. Bunlar şöyle sıralanabilir.

4.1 İlave Yığılma Nedenleri

i) İşlem Maliyetleri:

Daha önce işaret edildiği üzere, pazara ya da girdi kaynaklarına yakınlık işletmelerin ulaşım maliyetlerini düşürüp rekabet güçlerini artırır. Bundan daha da önemlisi, ulaşım maliyetleri düşüyor ve önemsizleşiyor olsa bile, özellikle farklılaştırılmış ürün üreten işletme çalışanlarının, piyasada olup bitenleri süratle öğrenebilmeleri ve örtük bilginin (tacit knowledge) süratle transferi için yüz-yüze temasa ihtiyaçları vardır. Aktörlerin birbirine yakınlığı yüz-yüze temasın bir önkoşuludur. Zamanımızda, örtük bilginin süratle transferi, elektronik gibi bazı endüstrilerde bir ölüm kalım meselesi haline gelmiştir (Amin ve Wilkinson, 1999; Lawson, 1999). Örtük bilginin süratle transferi ve bu süreçte işlem maliyetlerinin minimizasyonuna olan ihtiyaç, modern kentlerin büyümesinin ve endüstriyel kümelenmelerin önemli nedenlerinden biridir (Glaeser, 1998). Gelişen enformasyon ve iletişim teknolojileri yüz-yüze temasın bir ikamesi değil çoğu kez bir tamamlayıcısıdır. Ayrıca, bilgi yoğun yeni ürün geliştirilmesinde yalnız kişilerin yüz-yüze teması değil, kişi-ürün yüz-yüze teması ve bu temastan elde edilen geri besleme önemlidir. Bu nedenle sadece standart operasyonlar ve standart ürünler üretimi ayak-bağısız (foot-loose) hale gelebilir (Desrochers, 1998; Heijman ve Leen, 2004; Slaughter, 1993; Gertler, 1995).

ii) Tüketicilerin refahı çeşitli mallardan yapılan tüketimin miktarları ve tüketilen malların çeşitliliğinin artan bir fonksiyonudur. Tüketimde çeşitlilik tüketicinin faydasını artırır. Mallarda çeşitlilik ancak büyük kentlerde mümkündür. Büyük bir kentte farklılaştırılmış ürünlerin varlığı tüketicilerin, aynı bütçeyle büyük kentlerde küçük kentlerdekine görece daha yüksek bir refah düzeyine ulaşmalarına olanak sağlar (Johansson and Quigley, 2004).

iii) Bir işletmedeki üretim miktarı ve maliyetler kullanılan girdilerin miktarları ve çeşitliliğiyle, bu girdilerden her birinin kendi içinde farklılaşma derecesiyle ilgilidir. Girdilerin çeşitliliği ve farklılaşması da, tüketimde olduğu gibi, bir farklılaşmış girdinin üretilebilmesi için belli bir talep eşliğinin aşılması zorunluluğu nedeniyle, ancak büyük kentlerde mümkündür. Çeşitli ve farklılaşmış girdilerin varlığı maliyetleri düşürür ve firmanın rekabet gücünü artırır. Bunun olanaklı hale gelmesi firmaların mekanda yığılmalarıyla mümkündür. Diğer bir deyişle mekanda konumlanan işletmeler birbirine bu açıdan da dışsal ekonomiler yaratır. Yığılma ölçeğinin artan bir fonksiyonu olan bu dışsal ekonomiler, daha önce işaret edildiği gibi, mekanda birikimli bir yığılmanın başlıca nedenidir (Johansson and Quigley, 2004).

iv) Bilgi ve yenilikler, kimi kez küçük ve orta boy kentlerde de mümkün olabilen, ağ ilişkileriyle hem aynı endüstrideki firmalar arasında (Glaeser et al.,

1992) hem de bir endüstrideki firmalardan diğer endüstrilerdeki firmalara, yani endüstrilerarası yayılır. Endüstrilerarası bu bilgi ve yenilik yayılmasından yararlanabilmek için farklı endüstrilerdeki firmaların mekanda yakın olmaları gerekir. Bu gereklilik mekanda yığılmaları kamçılar. Çok farklı endüstrilerdeki firmaların aynı mekanda bulunmaları, yığılma etkileriyle, firmalarda ve dolayısıyla büyük kentlerde yeniliklerin hızını artırır, etkinliği yükseltir. Sonuç olarak büyük kent ekonomileri daha hızlı büyür, ücretler artar ve yığılma birikimli olarak devam eder. Faaliyet yoğun büyük kentlerin heterojen çevresi, bu kentlerdeki çevrenin kişiler üzerinde yarattığı baskı ve stres, başlıbaşına yenilik doğurucu bir etmendir (Landau, 1996; Jacobs, 1969).

4.2 Kümeler ve Ağlar

Mekanda yığılmaların çoğu kent ölçeğinde, ölçeğe artan dışsal getiri kaynaklı olmakla birlikte işlem maliyetleri farklı kümelenmelere neden olabilir. Ölçeğe artan dışsal getiri kaynaklı yığılmaları “Saf Yığılmalar” olarak nitelensek, temelde işlem maliyetli kaynaklı diğer iki kümelenme tipini “Endüstriyel Kompleks” ve “Sosyal Ağ” olarak niteleyebiliriz. Bu üç kümelenme tipinin çeşitli özellikler itibariyle temel nitelikleri Tablo 1’de verilmiştir.

Saf yığılma ekonomileri kaynaklı kümelenme kentsel bir olgudur, diğer bir deyişle bu tip kümelenmeler sadece kentlerde olabilir. Bu kümelerdeki firmalar atomistiktir ve aralarındaki ilişkiler geçici olup süreklilik arz etmez. Firmaları, diğer firmalar; müşterileriyle olan ilişkilerini piyasadaki gelişmeler ve fırsatlar yönlendirir. Kümelenmenin dışsallıkları, sırf kümede olmaları nedeniyle bütün firmalara yansır. Kümeye erişim ya da üyelik açıktır; giriş engelleri yoktur. Beleşçilik (free-rider) sorunu da yoktur. Kümenin başarısı, ve etkinliği yerel arazi rantlarına yansır.

Endüstriyel kompleks tipi yığılmalarda genellikle büyük işletmeler bulunur. Yüksek kurulma, tesis maliyetleri kümeye giriş engelleri yaratır. Kümelenmenin temel nedeni işletmelerarası ulaşım maliyetlerini minimize etmektir. Kümedeki firmalar arasında sık ilişki vardır. Küme yereldir, ulaşım maliyetlerine duyarlıdır ve kimi zaman bir kentin sınırlarının çok ötesinde yer alabilir.

Üçüncü tip kümelenme sosyal ağ tipi kümelenmedir. Bu tip kümelere kimi kez “Yeni Endüstriyel Bölgeler” de denmektedir. Bu kümelerde çeşitli büyüklükte firmalar bulunabilir; fakat genelde işletmeler küçük ya da orta ölçeklidir. Sosyal ağların belirleyici özelliği özellikle karar vericiler arasındaki güvendir. “Güven bir kişinin hem daha bir işin yapılmasını izlemeden önce (ya da o kişinin işi izleyebilme kapasitesinden bağımsız olarak) hem de kendi işini etkileyecek bir ortamda başka bir kişi ya da grubun belli bir işi yerine getirmesi hakkındaki öznel olasılık değerlendirmesidir (Gambetta, 1988: 217).

Tablo 1 Endüstriyel Kümelendirme Tipleri ve Özellikleri

ÖZELLİK	SAF YIĞILMA (PURE Agglomeration)	ENDÜSTRİYEL KOMPLEKS	SOSYAL AĞ
1) Firma Büyüklüğü	* Küçük atomistik	* Bazı firmalar büyük	* Değişken (küçük, ortaboy, büyük)
2) İlişkilerin Özelliği	* Teşhisi mümkün değil * Dağınık * Oynak ve sıkı ilişki	* Teşhis edilebilir * Kararlı (devamlılık arzeden) ve sık ilişkiler	* Güvene dayalı * Vefatlı, sadık * Ortak lobicilik * Ortak girişimcilik * Fırsatçı değil
3) Üyelik	* Açık	* Kapalı (giriş engelleri)	* Yarı açık
4) Kümelendirmeye Erişim	* Kira * Kümede konum gerekli	* Firmanın arazisi ve tesisi * Kümede konum gerekli	* Tarihsel * Deneyim * Kümede konum gerekli fakat yeterli değil
5) Meksansal Sonuçlar	* Kira artışı	* Kiralara etkisi az ya da yok	* Kısmi kira kapitalizasyonu
6) Kümelendirmeye Örnek	* Rekabetçi kentsel ekonomi	* Demir-çelik ya da kimyasallar kompleksi	* Yeni endüstriyel bölgeler
7) Mekan	* Kentsel	* Yerel ya da bölgesel, fakat kentsel değil	* Yerel ya da bölgesel fakat kentsel değil

Kaynak: McCann ve Shefer (2004)'den uyarılama

Diğer bir deyişle bir kişinin güvenilir olması demek, o kişinin yararımıza olacak ya da en azından zararımıza olmayacak bir hareketi yapması olasılığının bizim o kişiyle işbirliği yapmamıza değecek derecede yüksek olması demektir (Gambetta, 1988: 127). Güven; karşılıklılığa benzemekle birlikte ondan farklı bir şeydir. Karşılıklılık belli bir hareketin benzer şekilde karşılık göreceği hakkındaki karşılıklı beklenti ya da anlayıştır (Hansen, 1992: 98).

Güven ilişkilerinde temel özellik fırsatçılığın yokluğudur. Ekonomik açıdan güven ilişkilerinin temel yararı işlem maliyetlerini düşürmesidir. Aktörlerin mekanda birbirine yakınlığı uzun dönemde güven ilişkilerini geliştiren, yerel iş çevresinde risk almayı, işbirliğini cesaretlendiren ve inanç (confidence) veren bir olgudur. Aralarında uzak mesafeler bulunan aktörler arasında da güven ilişkileri gelişebilse de, kümelerdeki işbirliğinin küme ölçeğinde kollektif bir başarıya dönüşmesi, ancak aktörlerin birbirine yakın olmalarıyla mümkündür; çünkü özellikle örtük bilginin aktörler ve işletmelerarası yayılımı ancak mekanda yakınlıkla olanaklıdır.

Temelde güvene dayalı sosyal ağ tipi kümelerin ortaya çıkması ve gelişmeleri tarihsel bir olgudur. Bu tip kümelenmeler bugünden yarına oluşturulamaz. Sosyal ağ tipi kümelere örnek gösterilen Kuzey İtalya'daki güven ilişkilerinin gelişmesi uzun bir tarihe sahiptir. (Putnam, 1993). Kamu tarafından son 50 yıldır Güney İtalya'nın kalkındırılmasına ilişkin girişimlerin başarısızlığa uğramasının kökeninde de Güney İtalya'nın tarihi ve bu tarih içinde oluşan toplumdaki güven eksikliği yatmaktadır (Banfield, 1958).

Ekonomik gelişme açısından güvenin niteliği de önemlidir. Kollektivist toplumlardaki, dışa kapalı, cemaat içi güvenden daha çok, bireysel toplumlardaki kişilerarası gevşek, fakat yaygın bağlar uzun dönemde ekonomik gelişmeye daha uygun ortam oluşturmaktadır (Greif, 1994; Fijneman ve Willemssen, 1996; Granovetter, 1973).

Sosyal ağlara dayanan kümelerin oluşması ve başarılı olabilmeleri için “güven” gerekli fakat yeterli değildir. Yerel ya da bölgesel sosyal ağ kümelerinin başarılı olabilmeleri için finans, altyapı ve öğrenmeye müsait bir kültürel ortam gereklidir. Aralarında, işbölümü içinde olan ihtisaslaşmış firmalar yanında, bu firmaları enformasyon, araştırma ve eğitim yoluyla destekliyen üniversitelere, meslek kuruluşlarına, eğitici örgütlere ve kamu kuruluşlarına ihtiyaç vardır (Porter, 1998). Bunlar gibi yerel ya da bölgesel kuruluşlarla olan ilişkiler, ve piyasa dışı bağımlılıklar çoğu kez girdi-çıkı ilişkilerinden çok daha önemlidir (Storper, 1995, 1997; Lawson, 1999: 158).

Kümelerin uzun dönemde başarıları bir “öğrenen ekonomi”, bir öğrenen bölge olmalarına bağlıdır. (Cheshire ve Malecki, 2004; Cooke, 2002; Florida, 1995). Öğrenen bölge olunabilmesi kollektif öğrenmeye dayanır. Kollektif öğrenme açısından, yüz-yüze temaslar ve firmalararası yoğun ve yakın mesafeden ilişkiler yoluyla işlem maliyetlerini düşüren (Desrochers, 2001) sosyal ağlara dayalı kümeler, diğer kümelere görece daha etkindir; çünkü kişilerde ve firmalarda içkin örtülü bilgi sadece yüz-yüze temaslar sonucu değil, kişilerin firmalararası hareketliliği ve yavru firmalar (spin-offs) kurmaları yoluyla daha hızlı yayılır (Lawson ve Lorenz, 1999, Maskell ve Malmberg, 1999).

Kamu politikaları yoluyla bir öğrenen bölge ya da “öğrenen ekonomi” yaratılması, ya da kendiliğinden ortaya çıkanların uzun dönemde yaşatılabilmesi, ucu açık, yanıtlanması zor bir sorudur. Başarılı kümelerin çoğu, tarihsel bir birikim üzerinde, ya da üst düzey insan sermayesinin tercih ettiği doğal ve kültürel ortamlara sahip yerlerde (Dziembowska- Kowalska ve Funck, 1999) ortaya çıkmıştır. Öğrenen ekonomileri destekleyici kamu politikaları hemen her yerde girişimcilere ve yenilikçilere destek içermiştir. Bir öğrenen ekonomiyi desteklemenin belki de en iyi yolu, kümenin doğmasını ve başarı derecesini dolaylı olarak etkileyen etkin kamu hizmetleri sunumu, uygun altyapı temini, saydam ve esnek düzenleyici çerçeve kurulması ve emeğin eğitimidir (Cheshire ve Malecki, 2004: 260).

Sosyal ağ tipi kümelenmeler Türkiye bağlamında ortaya çıkabilir mi? Anadolu'nun çeşitli kentlerinde ortaya çıkan kümeler, bir bakıma bu tip kümeler olarak nitelenebilir. Bunların bazıları eski bir geleneğin üzerine kurulmuştur (Mutluer, 2004; Gülcan ve Aldemir, 2004). Fakat hepsi de belli bir altkültür bölgesi dışından göç almayan, güven duygusunun geliştirilebileceği ortamların ürünüdür. Çeşitli altkültür bölgelerinden göç alan kentlerde sosyal ağ tipi kümelerin oluşması ve uzun dönemde başarılı olmaları düşük bir olasılıktır.

4.3 Faktör Birikimi

Bölgelerarası büyüme ve verimlilik artışı farklılıklarının nedenleri konusunda büyüme teorilerinin getirdiği anlayış ışık tutucu niteliktedir (Solow, 1956; Romer, 1990; Romer, 1993, Acs ve Varga, 2002). Büyüme için faktör birikimi, yani sermaye ve emek birikimi, teknolojik yenilik ve insan sermayesi gereklidir. Yüksek nüfus artışı büyüme hızını düşüren bir etmendir. İnsan sermayesi, mevcut fiziki sermayeyi daha etkin kullanarak verimliliği artırmak için gerekli olması yanında, yeni teknoloji geliştirme, uyarlama, teknolojiyi sindirme ve yaparak öğrenme konularında kritik bir girdidir. Görgül planda, faktör birikimi olmadan, tasarruf ve yatırımları artırmadan, nüfus artış hızını önemli ölçüde düşürmeden, insan sermayesi miktarını artırmadan, yeni teknoloji yaratmadan ya da transfer etmeden gelişmiş hiçbir ülke ve bölge yoktur.

Ekonomiye yenilikler kazandırmada ve ağ ekonomileri yaratarak verimliliği artırmada önemli bir faktör, daha önce işaret edildiği gibi, sosyal sermayedir (Temple ve Johnson, 1998). Sosyal sermayenin özü işlem maliyetlerini düşüren işbirlikçi tutum ve güvendir. Sosyal sermayenin oluşumu tarihsel faktörlere ve kurumlara bağlı olup uzun vadeli bir süreçtir. Bir gelişme stratejisi geliştirirken, sosyal sermayenin varlığı ya da yokluğu göz önünde bulundurulması gereken önemli bir faktördür. Türkiye'nin geri kalmış bölgeleri sosyal sermayesi en düşük olan bölgeleridir.

5. Tarım

Türkiye bağlamında bölgesel eşitsizlikleri doğuran önemli etmenlerden birisi, tarımın bazı bölgelerde hakim ekonomik faaliyet olmaya devam etmesi ve tarımda verimliliğin düşüklüğüdür. Daha önce işaret edildiği, gibi en gelişmiş ülkelerde bile endüstride çalışan başına yaratılan katma değer tarımda çalışan kişi başına yaratılan katma değere oranı, K oranı, 3 dolayındadır (Deriş ve Robinson, 1980: 89; Mutlu, 2002: 50).

Kullanılan teknoloji yanında tarımda verimliliği, kârlılığı ve rekabet gücünü etkileyen üç temel husus vardır: i) İşletme ölçeği, ii) İşletmelerin pazara görece konumu ve iii) İşletme biçimi.

Gelişmekte olan ülkelerde toprağı kendi işleyen küçük aile işletmelerinin büyük işletmelerden daha yüksek ortalama arazi verimliliğine sahip olduğu yaygın olarak bilinen bir husustur. Bu, büyük işletmelerin arazilerinin bir kısmını ortağı vermelerinden, ortaklığın ekonomik olarak optimal-altı bir işletme biçimi olmasından ve büyük arazi sahiplerinin arazilerinden bir kısmını prestij amaçlı, ekonomik verimliliği düşük faaliyetlere tahsis etmelerinden ya da boş bırakmalarından ileri gelmektedir. Ancak, bu ülkelerde, büyük işletmelerde emek verimliliği küçük işletmelerdekinden daha yüksektir. Küçük işletmelerde yeni teknolojileri edinebilmeyi mümkün kılan birikimin sağlanması ve maliyetlerin düşürülerek tarımın rekabetçi hale gelmesi, işletme ölçeğinin büyümesine ve etkinsiz bir işletme biçimi olarak ortaklığın azaltılmasına bağlı bulunmaktadır. Özellikle Dünya Ticaret Örgütü çerçevesinde yapılan sözleşmelerle ve Gümrük Birliği nedeniyle önümüzdeki yıllarda ticaret engellerinin azaltılacak olması, küçük ölçeklere dayalı Türk tarımını tehdit eder hale gelmiştir. Bu tehdit fiili hale geldikçe, tarımda ölçeklerin büyümesi Türkiye’de de kaçınılmaz hale gelecektir. Ancak bu gelişmelerin hızlı olması ihtimali, kentlere yoğun göç tehdidini de birlikte getirecektir.

Türkiye bu hususta bir açmazla karşı karşıyadır. Bir yandan tarımda ölçekleri büyütecek ve kırsal kesimden kitlesel boşalmaya yol açacak uluslararası anlaşmalara imza atarken, bir yandan da altyapıları zaten yetersiz olan ve yeterli istihdam olanakları üretemeyen kentlere göçü yavaşlatacak politikalar arayışı içindedir. Kalkınma planlarında ve yapılan bölgesel planlarda güdülen amaçlardan birisi hep göçü yavaşlatmak ya da durdurmak olagelmiştir. Bölge planları için hazırlanan iş tanımlarında bu amaç ya açıkça ya da üstü örtülü olarak yer alagelmiştir.

Tarımda arazi kullanımını yoğunluğu ve verimliliği etkileyen bir başka faktör büyük tüketim noktalarına görece konumdur. Von Thünen’den beri bilinen bir husus, metropol merkezlerden uzaklaştıkça arazi kullanım yoğunluğunun

ve verimliliğin düşmesidir (Hall, 1966; Webber, 1972: 49-60; Nicholls, 1961). Ulaşım maliyetlerinin düşmesi her ne kadar metropol merkezlerden, yani ana tüketim merkezlerinden uzak olmanın arazi kullanım yoğunluğu üzerindeki etkisini azaltmışsa da tamamen ortadan kaldırmamıştır. Tarımsal kesime yönelik politikalarda bu hususun göz önünde tutulması bir gerekliliktir.

Türkiye'nin bazı yörelerinde, özellikle Doğu'da, topoğrafik koşullar ve iklim koşulları nedeniyle, baskın faaliyet türü hayvancılıktır. Hayvancılık ise büyük ölçüde çayır ve mer'aya bağlıdır. Mer'alar Türkiye'de ortak kullanım malı niteliğindedir. Ortak kullanım mallarının kaderi, bu malların bireysel kullanımındaki mantık sonucu, er-geç verimlerinin düşmesi, hattâ yok olmalarıdır (Hardin, 1968; Ostrom, 1990; Mutlu, 1998). 1998'de çıkan Mer'a Kanunu, mer'aların kullanılmasına bazı kısıtlayıcı hükümler getirmiş olmasına rağmen, denetim ve müeyyideler açısından yetersiz olduğundan, mer'aların eskisi gibi kullanılmasına devam edilmektedir. Türkiye'de kırsal kesimde gelişmenin sağlanması ve gelirlerin artırılması birçok yörede mer'aların kontrollü ve kapasitelerine uygun otlatılmalarına ve ıslahına bağlı bulunmaktadır.

6. Bölgesel Gelişme Stratejileri

Belirlenen temel bölgesel sorunlar, bölgesel gelişme farklılaşması sürecini belirleyen etmenler, büyüme teorilerinden çıkarılan büyüme hızını tayin edici faktörler, sosyolojik gerçekler, Türkiye'nin mevcut dış ekonomik ilişkileri, gelecek konusundaki beklentileri ve küreselleşme bağlamında Türkiye'deki bölgesel gelişme stratejilerinin ana hatları şöyle özetlenebilir:

6.1 Genel Olarak

1) Ekonomik istikrar sağlanmalı ve faiz oranları düşürülmelidir. Ekonomik istikrar sağlanmadan Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu yüksek büyüme hızını yakalayabilmek için gerekli dış tasarruflar doğrudan yabancı yatırımlar kalıcı bir şekilde ülkeye çekilemez. Ekonomik istikrarsızlık ortamında, yüksek belirsizlik nedeniyle, ulusal tasarrufların yatırıma dönüşme oranı da düşüktür. Ancak ekonomik istikrar sağlanıp, büyüme hızı yükseltirse, işsizlik oranı azaltılıp, genel istihdam düzeyi yükseltilebilir.

Faiz oranlarının düşürülmesi, özellikle doğal kaynakların kullanımının sürdürülebilmesi açısından da kritiktir. Yüksek faiz oranlarında, ortak kullanım malları ve kamu mallarının, kullanılma ve tahrif dereceleri yükselir ve özellikle ekonomisi bu tür kaynaklara dayanan bölgelerin ekonomik gelişmesi sürdürülemez hale gelir.

2) Tüm ülkede ortalama eğitim düzeyi yükseltilmelidir. Bunun için ilk ve orta öğretime ve kadınların eğitimine önem verilmelidir.

3) Yüksek öğretim kurumlarındaki eğitimin kalitesi yükseltilmelidir. Araştırma-geliştirme yapabilecek, yeni teknoloji yaratabilecek ve/veya yeni teknolojileri hızla transfer edip uyarlayıp uygulayabilecek yüksek nitelikli teknik iş gücü geliştirilebilmesi için elit üniversiteler ve araştırma kurumları yaratılmalı, var olanlar desteklenmeli ve bunlara özel imkanlar tanınmalıdır. Bu elit kurumlar gelişmiş bölgelerde ve büyük kentlerde olmalıdır.

4) Yerel idareler dahil kamu yönetimi iyileştirilmeli, şeffaflaştırılmalı ve hesap sorulabilir hale getirilmelidir. Bunun ön koşulları Büyük Millet Meclisi'nde, kürsü dokunulmazlığı hariç, her türlü dokunulmazlığın kaldırılması ve ilgili yasalarda memurlara karşı üst makamların izni gerekmeden doğrudan kamu davası açılabilmesinin olanaklı hale getirilmesi, mal beyanlarının saydamlaştırılması ve nereden buldun kuralının işletilmesidir. Bunlar yapılmadıkça, yolsuzluk ve kırtasiyecilik azalmadıkça, önemli ölçüde yabancı sermayenin ülkeye getirilmesi olanaksızdır.

5) Hukuk sistemi iyileştirilmeli, öngörülebilir hale getirilmeli ve yargılama süreçleri hızlandırılmalıdır.

6) Borsaya kote edilmiş ya da edilmemiş anonim şirketlerde, küçük hissedarların haklarının şu ya da bu şekilde gasp edilmesinin önüne geçilmeli, kanuna karşı hile yolları tıkanmalıdır.

7) Etkin bir aile planlamasıyla nüfus artış hızı düşürülmelidir. Buna yönelik olarak, halk sağlığı hizmetleri etkinleştirilmeli, bebek ölüm oranları düşürülmelidir. Sağlık sigortasının ve emeklilik sigortalarının yaygınlaştırılması nüfus artış hızının düşürülmesinde dolaylı bir politika olarak kullanılmalıdır.

8) Küçük ve orta ölçekli işletmelerin pazarlama sorunlarını çözebilmek için genel ticaret ve dış ticaret şirketlerinin oluşması ve gelişmesi için kurumsal altyapı eksiklikleri giderilmeli ve bu şirketler mali araçlarla teşvik edilmelidir.

9) Kamu yatırımlarının fayda-maliyet analizleri özenli ve gerçekçi bir şekilde yapılmalı, projeler politik ussallığa göre değil, ekonomik ussallığa göre seçilmeli, başlanılan her proje süratle bitirilmelidir. Uygulaması uzun yıllara sarkıtılan her proje, kaynak israfından başka bir şey değildir. Tasarruflar ve yatırım düzeyi zaten düşük olan Türkiye ekonomisinin kaynak israfına tahammülü yoktur.

6.2 Görece Gelişmiş Bölgeler İçin Stratejiler:

1) Bu bölgeleri daha yaşanabilir hale getirmek için uzun vadeli ve kararlılıkla uygulanan arazi kullanımı planları yapılmalı, kaçak yapılaşma önlenmelidir.

2) Bu bölgelerde bölge içi ve büyükşehir içi ulaşım etkinleştirilmeli, kitle ulaşım olanakları artırılmalıdır.

3) Özellikle İstanbul'un yükünü, fiziksel altyapısı ve çevresel kaynakları üzerindeki baskıyı hafifletebilmek için İstanbul'dan 50-100 km uzaklıkta 1. derece deprem bölgesi olmayan bir alanda 1-2 milyon kapasiteli yeni bir kent oluşturulmalıdır. İzmir'in çevresine, Manisa'ya ve Denizli'ye, hızlı ve ekonomik ulaşım imkanları geliştirilmelidir. Bu yönde atılmış adımlar süratle tamamlanmalıdır.

4) Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile Gümrük Birliği ve Birliğe üye perspektifi, Avrupa'ya yakın ve Avrupa pazarlarına göre iyi erişim imkanlarına sahip yörelerin, Marmara Bölgesi'nin, özellikle Trakya'nın ve İzmir Yöresi'nin, hem yurt içi yatırımcılar hem de doğrudan yabancı yatırımcılar için cazibesini artırmıştır. Bu yörelerin altyapı sorunları süratle halledilmelidir. Bu bölgeler Türkiye'nin kalkınmasının motorudur ve bu rolü etkin bir şekilde sürdürmeleri gerekmektedir.

5) Özellikle, Trakya, Doğu Marmara ve İzmir yöresinde toprak ve su kirlenmesi sorunlarına dikkatle eğilmeli, endüstriyel atıkların arıtılmasının denetlenmesi etkinleştirilmeli, kirlenme vergileri gibi yeni önlemler uygulanmalıdır.

6.3 Az Gelişmiş Yörelere İçin Stratejiler:

Bu stratejileri genel ve bu yörelere özgü olarak ikiye ayırabiliriz. Genel stratejiler arasında bulunan ve daha önce bahsedilen genel ekonomik istikrarın sağlanması, faiz oranlarının düşürülmesi, nüfus planlaması yapılarak nüfus artış hızının düşürülmesi ve eğitim düzeyinin yükseltilmesi uzun vadede bu bölgelerin gelişmelerinin olmazsa olmaz koşullarıdır.

Az gelişmiş bölge deyince akla gelen ilk iki bölge Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleridir. Başka problemlilerle birlikte, hem görece en geri kalmış olmaları hem de politik nedenlerle geri kalmışlıkları istismara en açık bölgeler olmaları nedeniyle bu bölgelere özgü stratejiler üzerinde durulacaktır.

1) Bu bölgelerde politik istikrar ve sosyal barış sürdürülmelidir. Her yerde olduğu gibi bunlar kalkınmanın olmazsa olmaz koşullarıdır. Politik istikrarın ve sosyal barışın olmadığı hiçbir ortamda yatırım yapılmaz ve büyüme sağlanamaz.

2) Bu bölgelerden ülke ve dünya pazarlarına erişimi kolaylaştıracak ulaşım ve iletişim imkanları iyileştirilmelidir. Özellikle, ulaşım maliyetleri daha iyi yollarla, süratli ve güvenli demiryollarıyla düşürülmelidir.

3) Gelişmiş yörelerle ve dünya merkezleriyle, en azından psikolojik mesafeyi azaltmak için, hava ulaşımı yaygınlaştırılmalıdır.

4) Firmaların rekabet güçlerini artıran merkezci güçlerden, yani yığılmaların getirdiği dışsal ekonomilerden yararlanabilmek için, seçmeci bir yığılma politikası izlenmelidir. Ulaşım-iletişim imkanları ve endüstrinin ihtiyaç duyduğu altyapı, sınırlı sayıda merkezde yoğunlaştırılmalıdır. Diğer bir deyişle seçmeci bir yığılma politikası izlenmelidir.

5) Belli merkezlerde yığılma politikası, derecelendirilmiş bir teşvik sistemiyle desteklenmelidir. Gelişme kutuplarında yatırım yapanlara daha büyük destek verilmelidir.

6) Teşvikler ulaşım maliyetlerine daha az duyarlı üretim dallarında yoğunlaştırılmalıdır. Ulaşım maliyetlerine duyarlı sektörlerden, maden işleyenler dışındakilerin, bu bölgelerde fazla başarı şansı yoktur.

7) Yerel girdileri kullanan endüstriler teşvik edilmelidir. Bu bölgelerin ana ithal kapılarına uzaklıkları nedeniyle yoğun ithal girdi kullanan endüstrilerin buralarda başarı olasılığı düşüktür.

8) Yerel girdilerin kaynakları tarım, hayvancılık ve madenciliktir. Bu bölgelerde endüstrilerin gelişmesi yerel girdi üretiminin, daha doğrusu tarımsal üretimin artmasına, bunun artması da tarımsal üretimde verimliliğin yükseltilmesine bağlıdır. Uzun dönemde bu bölgelerin kalkınması endüstrileşmeye ve hizmet kesiminde etkinliğe bağlı olsa da endüstrileşmenin ön koşulu tarımsal gelişmedir. Tarımsal gelişmeyi sağlayabilmek için izlenmesi gereken stratejiler şöyle sıralanabilir:

i) Endüstriyel başarıya ulaşmakta gerekli olduğu gibi, ulusal ve uluslararası pazara erişimi iyileştirmek için, ulaşım olanakları iyileştirilmeli, bölge içi ve kırsal ulaşım kanallarına önem verilmelidir.

ii) Doğu'da, coğrafik koşullar nedeniyle, baskın faaliyet türü hayvancılıktır. Hayvancılık ise büyük ölçüde çayır ve mer'aaya bağlıdır. Yeni bir yasayla mer'a denetimi güçlendirilmeli, aşırı otlamaya karşı etkin müeyyideler getirilmeli, kamu, özel kesim ve köylü işbirliğiyle yeni bir mer'a ıslah ve kullanımını örgütlenmesine gidilmelidir. Mer'aların iyi yönetilmesi yanında, hayvancılığı geliştirmek için önerilen ırk ıslahı, daha fazla yem bitkileri ekimi gibi şeyler ikinci plandadır ve bunlar mer'aların verimini artırmadan başarısızlığa mahkumdur. Güneydoğu'nun bazı yöreleri için de aynı şeyler geçerlidir ve gelişme açısından etkin mer'a yönetimi kritik öneme sahiptir. Bu konuda yerel yönetimlere çok iş düşmektedir.

iii) Bütün Türkiye’de olduğu gibi, tarımda doğrudan destek yerine, üretime destek verilmelidir. Endüstrinin gelişmesi için daha fazla ve daha düşük maliyetli tarımsal üretim, bunun için de daha fazla üretim desteği, en azından gelirlerin dünya fiyatlarıyla sağlanması, gereklidir. Üretim desteklerinin azaltılması ya da kaldırılmasıyla, zayıf Türk tarımı, her türlü destekle önemli ölçüde desteklenen Avrupa Birliği tarımı ve sübvansiyonlu Avrupa ve Amerika ihracatıyla karşı karşıya bırakılmıştır. Bu, tüy siklet bir boksörün ringde ağır siklet bir boksörle karşı karşıya bırakılmasından başka bir şey değildir.

iv) Arazi toplulaştırılmasına gidilmeli ve miras hukukunda yapılacak değişikliklerle, belli bir ölçekten küçük arazilerin parçalanması önlenmelidir.

v) Gelişen bir ekonomide, uzun dönemde, kırdan kente göç ve kırsal nüfusun azalması kaçınılmazdır. Bu özellikle Doğu’da bazı yörelerde görülmeye başlamıştır. Kırsal kesimde bir çok yerde, sadece orta yaşın üzerindeki kalmıştır ve bu durum gittikçe yaygınlaşacaktır. Bu gelişmenin ve tarımsal desteklerin azaltılmasının bir sonucu olarak araziler boş kalmaya başlamıştır. Bu boş arazileri değerlendirmek ve tarımda daha büyük ölçekli işletmelerle maliyetleri düşürmek için, genç çiftçilere arazi edinmek ve ekonomik anlamda daha büyük işletmeler kurmak için imkanlar yaratılmalıdır. Bu sübvansiyonlu kredilerle olabileceği gibi, devletin bu arazileri edinmesi, uzun vadeli taksitli satışlarla bunları genç ve istekli çiftçilere ya da tarımsal şirketlere terki şeklinde de olabilir.

vi) Sözleşmeli çiftçilik teşvik edilmelidir. Bu, pazar sorunlarını çözenin ve tarıma yeni teknolojilerin girmesinin yollarından biridir.

vii) Hem Doğu hem Güneydoğu’nun büyük pazarlara görece izole durumunu bir ölçüde bertaraf edebilmek için doğu ve güneydeki sınır komşularımızla ticaretin geliştirilmesi, bir dış politika önceliği olarak ele alınmalıdır.

viii) Hayvan gübresinin yakıt yerine, tarımda kullanılmasını olanaklı kılmak için kentlerde doğal gaz erişim artırılmalıdır. Yerel kömür ocaklarının işletilmesi ve bunun kırsal kesimde kullanılması teşvik edilmelidir.

ix) Kağıt üzerinde çoğu kez hep işliyor görünen tarımsal yayım faaliyetleri, personel seçiminden, yayımı yapılacak bitki, hayvan türü ve teknolojiye kadar bölge gerçekleriyle uyumlaştırılmalı ve etkinleştirilmelidir. Bugünkü haliyle yayım faaliyeti tarıma yeni teknolojilerin aktarılmasında en zayıf noktalardan biridir. Çiftçi eğitimine önem verilmelidir.

x) Bölge üniversiteleri yayımı, Amerika’daki land-grant üniversitelerinde olduğu gibi, ciddi bir faaliyet haline getirmelidir.

xi) GAP'ın tarımsal boyutunun uygulanması hızlandırılmalı ve önümüzdeki 10 yıl içinde, fayda-maliyet oranı düşük ve pompaja dayalı bazı sulama projeleri kapsamdan çıkarılarak GAP bitirilmelidir. GAP'ın orijinalinden ekşiği ile olsa bitirilmesi, bu bölgenin kalkınması açısından bir olmazsa olmaz koşul olduğu gibi, dış politikadan sosyal psikolojiye kadar geniş bir yelpazedeki konular açısından önemlidir. 1980'ler ve 1990'ların ilk yarısında GAP konusunda Bölge halkı fazla umutlandırılmıştır. Unutmamalı ki sosyal psikoloji ve sosyal barış açısından aldatılmışlık hissi kadar tehlikeli bir şey yoktur.

xii) GAP'ın tarımsal bileşeninin uygulandığı alanlarda umutların hüsrana dönüşmemesi için yayım ve çiftçi eğitimine özel bir önem verilmelidir. Bölge'deki araziler, aşırı sulama yapıldığı takdirde tuzlanmaya son derece müsaittir. Daha şimdiden aşırı sulama nedeniyle bazı yörelerde tuzlanma başlamış, 1970'lerin sonlarında yeraltı suyuyla sulanmaya başlanan Akçakale'de 30,000 dekar arazi tuzlanma nedeniyle elden çıkmıştır. Fazla su kullanımını ve dolayısıyla tuzlanmayı önlemek için yayımın ve çiftçi eğitiminin yanında gerçekçi bir su fiyatı politikası izlenmelidir.

xiii) Dünyada GAP ölçeğinde ve kapsamında kendine özgü bir teşkilat olmadan uygulanmış tek bir proje yoktur. Bu bize bir ders olmalı, GAP İdaresi'nin yetkileri genişletilmeli ve faaliyetleri etkinleştirilmelidir. GAP İdaresi'nin etkisizleştirilmesi ya da tamamen ortadan kaldırılmasının Bölge halkına yanlış bir mesaj vermesi olasılığı da yüksektir.

xiv) Her ne isim altında olursa olsun, bölgesel kalkınmaya yönelik yeni kurumsal yapılanmaya gidilirse bu yapılanmanın azami ölçüde esnek hareket kabiliyetine sahip olmalarına dikkat edilmelidir.

9) Geri kalmış yörelerin kalkınmasına yönelik firma bazında teşvikler verilirken, sektör ve mekan bazında seçici olmalı, önerilen bir yerde yaşama olasılığı düşük olan yatırımlar teşvik edilmemelidir.

10) Verilen teşvikler derecelendirilmeli, firmalar için açık performans hedefleri konmalı ve bu performansı, force-major nedeni dışında, gerçekleştiremeyen firmaların teşvikleri kesilmeli ve bunlara yaptırım uygulanmalıdır.

11) Teşvik verilen yatırımların uygulanması mutlaka denetlenmelidir. Türkiye'de teşvik uygulamasının zaafı geçmişte denetim eksikliği ya da yoksunluğu olmuş ve kaynaklar özellikle Güneydoğu'da heba edilmiştir. Türkiye ekonomisinin bunun tekrarlanmasına tahammülü yoktur.

12) Teşvik sistemi sık sık değiştirilmemelidir. Teşvik sisteminin sık sık değiştirilmesi kurumsal turnuvalara (locational tournaments) yol açmakta, belli mekanlarda yığılmalardan elde edilebilecek ekonomiler henüz gerçekleşmeden, başka yerlere teşvik verilmektedir.

13) Planlama açısından, detaylı bölge planları yerine anayol haritasını veren, kavranması kolay, politika planları yapılmalıdır.

14) Her planın başarısı, nihai tahlilde, iyi projelere bağlıdır. Proje hazırlanmasına özel bir önem verilmelidir. İyi projersiz planlar başarısızlığa mahkumdur. Bölgeler kendi kalkınma ve yatırım çekme ofislerine sahip olmalı ve bunlar özerk kurumlar şeklinde örgütlenmelidir.

Kaynaklar

- ACS, Z. J. ve VARGA, A. (2002), “Geography, Endogenous Growth and Innovation”, *International Regional Science Review*, 25(1), 132 – 148.
- ALONSO, W. (1975), “Industrial Location and Regional Policy in Economic Development”, J. Friedman ve W. Alonso (der.), *Regional Policy: Readings in Theory and Applications* içinde. Cambridge, MASS.: The MIT Press.
- AMIN, A. ve WILKINSON, F. (1999), “Learning, Proximity and Industrial Performance: An Introduction”, *Cambridge Journal of Economics*, 23, 121-125.
- BANFIELD, E. C. (1958), *The Moral Basis of a Backward Society*. Chicago: The Free Press.
- CHESHIRE, P. C. ve MALECKİ, E. J. (2004), “Growth, Development, and Innovation”, *Papers in Regional Science*, 83(1), 249 – 267.
- COOKE, P. (2002), *Knowledge Economies: Clusters, Learning and Comparative Advantage*. London: Routledge.
- DAVID, P. A. (1999), “Krugman’s Economic Geography of Development: NEG, POG and Naked Models in Space”, *International Regional Science Review*, 22(2), 162-172.
- DERVİŞ, K. ve ROBINSON, S. (1980), “The Structure of Income Inequality in Turkey: 1950 – 1973”, E. Özbudun ve A. Ulusun (der.), *The Political Economy of Income Distribution of Turkey* içinde. New York: Holmes and Meier Publishers, 83-122.
- DESROCHERS, P. (1998), “A Geographical Perspective on Austrian Economics”, *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, 1(2), 63-83.
- DESROCHERS, P. (2001), “Geographical Proximity and the Transmission of Tacit Knowledge”, *The Review of Austrian Economics*, 14(1), 25-46.

- DZIEMBOWSKA–KOWALSKA, J. ve FUNK, R. H. (1999), “Cultural Activities: Source of Competitiveness and Prosperity in Urban Regions”, *Urban Studies*, 36, 1381-1398.
- FIJNEMAN, Y., WILLEMSSEN, M. E. ve POORTINGA, Y. P. (1996), “Individualism and Collectivism”, *Journal of Cross Cultural Psychology*, 27(4), 381-402.
- FLORIDA, R. (1995), “The Learning Region”, *Futures*, 27, 527-536.
- GAMBETTA, D. (1988), “Can We Trust?”, E. D. Gambetta (ed.), *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations* içinde. London: Basil Blackwell, 213-237.
- GERTLER, M. S. (1995), “'Being There' Proximity, Organization and Culture in the Development and Adoption of Advanced Manufacturing Technologies”, *Economic Geography*, 71(1), 1-26.
- GLAESER, E. L. (1998), “Are Cities Dying?”, *Journal of Economic Perspectives*, 12(2), 139-160.
- GLAESER, E.L., KALLAL, H.D., SCHEINKMAN, J.A. ve SCHLEIFER, A. (1992), “Growth in Cities”, *Journal of Political Economy*, 100(6), 1126-1152.
- GRANOVETTER, M. S. (1973), “The Strength of Weak Ties”, *The American Journal of Sociology*, 78(6), 1360-1380.
- GREIF, A. (1994), “Cultural Beliefs and the Organization of the Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies”, *Journal of Political Economy*, 102(5), 912-951.
- GÜLCAN, Y. ve ALDEMİR, C. (2004), “Bölgesel Kalkınmada Ekonomik Göstergeler ile Yerel Kültür Özellikleri Arasındaki İlişkiler: Aydın ve Denizli Örnekleri”, M. Özaslan ve diğerleri (eds), *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu*, C. I. içinde. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, 220-231.
- HALL, M. (ed.) (1966), *Von Thünen's Isolated State*, trans. by C.M. Wartenburg. Oxford: Oxford University Press.
- HANSEN, N. (1992), “Competition, Trust and Reciprocity in the Development of Innovative Regional Milieux”, *Papers in Regional Science*, 71(2), 95-106.
- HEIJMAN, W. J. M. ve LEEN, A. R. (2004), “On Austrian Regional Economies”, *Papers in Regional Science*, 83(2), 487-493.

- HARDIN, G. (1968), "The Tragedy of the Commons", *Science*, 162(13 Dec.), 1243-1248.
- JACOBS, J. (1969), *The Economy of Cities*. New York: Random House.
- JOHANSSON, B. ve QUIGLEY, J. M. (2004), "Agglomeration and Networks in Spatial Economics", *Papers in Regional Science*, 83 (1), 165-176.
- KRUGMAN, P. (1996), "Urban Concentration: The Role of Increasing Returns and Transport Costs", *International Regional Science Review*, 19(12), 5-30.
- KRUGMAN, P. (1999), "The Role of Geography in Development", *International Regional Science Review*, 22(2), 142-161.
- LANDAU, R. (1996), "Entrepreneurs, Managers, and the Importance of Finance", *Daedalus*, 125(2), 19-37.
- LAWSON, C. (1999), "Towards a Competence Theory of the Region", *Cambridge Journal of Economics*, 23, 151-166.
- LAWSON, C. ve LORENZ, E. (1999), "Collective Learning: Tacit Knowledge and Regional Innovative Capacity", *Regional Studies*, 33, 305-318.
- MALMBERG, A. (1996), "Industrial Geography: Agglomeration and Local Milieu", *Progress in Human Geography*, 20(3), 392-403.
- MALMBERG, A. (1997), "Industrial Geography: Location and Learning", *Progress in Human Geography*, 21(4), 573-582.
- MASKELL, P. ve MALMBERG, A. (1999), "Localized Learning and Industrial Competitiveness", *Cambridge Journal of Economics*, 23, 167-185.
- McCANN, P. ve SHEFER, D. (2004), "Location, Agglomeration and Infrastructure", *Papers in Regional Science*, 83(1), 177-196.
- MUTLU, S. (1998), "Türkiye'de Meralar, Hayvanlar ve İnsanlar", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 25(3), 447-490.
- MUTLU, S. (2002), *Doğu Sorununun Kökenleri: Ekonomik Açından*. İstanbul: Ötüken.
- MUTLUER, M. (2004), "Denizli Sanayi Performansının Küreselleşme ve Yeni Sanayi Odakları Açısından Değerlendirilmesi", M. Özaslan ve diğerleri (eds), *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu*, C. II içinde. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, 40-50.

- MYRDAL, G. (1957), *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. London: Hutchinson.
- NICHOLLS, W. H. (1961), "Industrialization, Factor Markets and Agricultural Development", *Journal of Political Economy*, 69(4), 319-340.
- NORTON, R. D. (1992), "Agglomeration and Competitiveness: From Marshall to Chinitz", *Urban Studies*, 29(1), 155-170.
- OSTROM, E. (1990), *Governing the Commons: The Evolution of the Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PATCHELL, J. (1996), "Kaleidoscope Economies: The Processes of Cooperation, Competition and Control in Regional Economic Development", *Annals of the Association of American Geographers*, 86(3), 481-506
- PETRAKOS, G. C. (1992), "Urban Concentration and Agglomeration Economies: Examining the Relationship", *Urban Studies*, 29(8), 1219-1230.
- PORTER, M. (1998), "Clusters and The New Economics of Competition", *Harvard Business Review*, (November-December), 77-90.
- PUTNAM, R. (1993), *Making Democracy Work*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- RIETVELD, P. ve VICKERMAN, R. (2004), "Transport in Regional Science: The 'Death of Distance' is Premature", *Papers in Regional Science*, 83(1), 229-248.
- ROBINSON, E. A. G. (1958), *The Structure of the Competitive Industry*, rev. ed.. Chicago: The University of Chicago Press.
- ROMER, P. (1990), "Endogenous Technological Change", *Journal of Political Economy*, 98(5), S71-S102.
- ROMER, P. (1993), "Idea Gaps and Object Gaps in Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 32, 543-573.
- SCITOVSKY, T. (1954), "Two Concepts of External Economies", *Journal of Political Economy*, 62(2), 70-82.
- SLAUGHTER, S. (1993), "Innovation and Learning During Implementation: A Comparison of User and Manufacturer Innovations", *Research Policy*, 22, 81-95.

- SOLOW, R. (1956), "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- STORPER, M. (1995), "The Resurgence of Regional Economies, Ten Years Later: The Region as a Nexus of Untraded Interdependencies", *European Urban and Regional Studies*, 2, 191-221.
- STORPER, M. (1997), *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*. New York: Guilford Press.
- TEMPLE, J. ve JOHNSON, P. A. (1998), "Social Capability and Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, 112(3), 965-989.
- WEBBER, M. J. (1972), *Impact of Uncertainty on Location*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.